

**OILA QADRIYATLARI SHARQ RENESSANSI MUTAFAKKIRLARI
(XORAZMIY, FOROBIY, BERUNIY va IBN SINO) QARASHLARIDAGI TAHLILI**

"

Charos G'aniyeva G'ayrat qizi ,

Toshkent davlat transport universiteti (TDTU),

"Ijtimoiy fanlar" kafedrası tayanch doktoranti (PhD),

E-mail: gcg1248@mail.ru, +998972220240

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharq Renessans davri mutafakkirlari Al-Xorazmiy, Farobiy, Berubiy va Ibn Sino kabi ulug' siymolar qomusiy aql egalari nomlari bilan tilga olinadi. Xorazmiy sharq va G'arbda O'rta asr matematika ilmi va maktabining asoschisi, uning ibtidosi boshida turadi. Ibn-Sino o'sha davr tibbiyotining yetakchisi, Beruniyning o'zi ham bir olam edi. Farobiy falsafiy va ijtimoiy-siyosiy fikrlar rivojini belgilab beradi. Bu mutafakkirlar yashagan davr Sharq taarixida uyg'onish davri (Renessans) davri sifatida ma'lumdir. Bu davrda ilm-fan, madaniyat va san'at ravnaq topdi. Ushbu maqolada uyg'onish davri mutafakkirlar Al- Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino va Farobiy siymolari yoritib berilgan. Maqsad qadim sharq mutafakkirlari tomonidan shakllangan oila qadriyatlari konsepsiyasining mazmun-mohiyatini falsafiy va madaniy nuqtai nazardan yoritish.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, Al- Xorazmiy, Beruniy, Farobiy, Ibn- Sino, mutafakkir, renessans, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy

Abstract: In this article, such great figures as Al-Khwarizmi, Al-Farabi, Al-Biruni and Ibn Sina, thinkers of the Eastern Renaissance, are mentioned with the names of encyclopedic minds. Al-Khwarizmi is the founder of the medieval mathematical science and school in the East and the West, and stands at the beginning of its beginning. Ibn Sina was the leader of medicine of that time, and Al-Biruni himself was a world. Al-Farabi determines the development of philosophical and socio-political thoughts. The period in which these thinkers lived is known as the Renaissance in the history of the East. During this period, science, culture and art flourished. This article highlights the figures of the Renaissance thinkers Al-Khwarizmi, Al-Biruni, Al-Biruni and Ibn Sina.

Keywords: Central Asia, Al-Khwarizmi, Beruni, Faroubi, Ibn Sina, thinker, Family Renaissance, social, political, economi

Markaziy Osiyoning taraqqiyparvar mutafakkirlari Al- Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino va boshqalar inson bilish jarayonini tahlil qilishga katta qiziqish bildirganlar; ishonchli bilim olish usullarini izlash. Ularning asarlarida yurt ravnaqi, insonning chinakam baxt-saodati, uning erkinligi va hunarmandchilikni anglashi ilm-fanning gullab-yashnashi, ya'ni tevarak-atrofni idrok etishdagi muvaffaqiyat bilan belgilanadi, degan g'oya ifodalangan. Ular yashab ijod qilgan davrda Sharq xalqlarining ma'naviy hayotida to'sqinlik qilgan. Ammo bu barcha taqiqlarga qaramay, al-Xorazmiy, Farg'oniy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Umar Xayyom, A.Navoiy, Ulug'bek va boshqalar kabi faylasuf olimlarning asarlarida

tabiatshunoslik bilimlari, ilg'or falsafiy fikrlar rivojlangan. Shu paytgacha tarix fani Sharq ilmiy merosiga yetarlicha baho bermaslikni ko'rsatib kelgan, sharqiy mintaqalar tarixini yoritishda esa O'rta Osiyo mintaqalarining roli pastlab kelingan. Ayrim tarixchilar fanning tarixiy taraqqiyot manzarasini shunday chizadilarki, uning o'rta asr Sharqidagi markazlari Damashq, Bag'dod, Qohira va Iskandariya bo'lgan. O'rta Osiyo mintaqasiga uzoq va viloyat chekkasi sifatida qaralar edi, bu tsivilizatsiya markazlaridan ilm-fan nurining bir qancha olis nurlarini oladi. Shu bilan birga, aynan mana shu Arab Sharqining chekkasidan Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabi jahon sivilizatsiyasi gigantlari va ularning buyuk salafi al-Xorazmiy yetishib chiqqani negadir unutildi. Fuqarolar to'qnashuvi va tashqi istilolar, mahalliy hokimiyatlarning zulmi va boshqa turli sabablarga ko'ra o'z ona yurtlarini tashlab, xorijiy ilmiy markazlarda ilmiy faoliyatini davom ettirishga majbur bo'lganligi Markaziy Osiyo mintaqasi va unga tutash yerlarning o'sha davr uchun yuksak sivilizatsiya darajasiga ega bo'lganligini, balki ularga nafaqat qo'shni davlatlarning, balki qo'shni davlatlarning ham ta'sirini sezgan holda ta'sir ko'rsatganini hech qanday holatda yashira olmaydi. Agar bu ko'zga ko'ringan olim va qomusiy olimlarning faoliyati Bag'dod yoki Damashq yoki boshqa shaharlarning ilmiy markazlarini ulug'lagan bo'lsa, bu O'rta Osiyo ilmiy an'analari, uning asosiy iqtisodiy va madaniy yutuqlarining butun o'rta asrlarga katta ta'siridan dalolat beradi.

Abu [Ali Ibn Sinoning](#) (980-1037) "Donishnoma", "Risolai ishq", "Tib qonunlari", "Uy xo'jaligi" kabi qator asarlari Markaziy Osiyo xalqlari axloq-odobi, tarbiya psixologiyasi, falsafa va tabobat olamida alohida o'rin tutadi. Ibn Sino oilaviy munosabatlarning turli va muhim tomonlarini yoritib ekan, avvalo oila boshlig'i erining oldidagi mas'uliyatli vazifalarga e'tiborini qaratadi. [Uning fikricha](#), birinchi navbatda er oiladagi tarbiyaviy ishlarga doir ham nazariy, ham amaliy ma'lumotlarga ega bo'lishi shart. Shundagina, u haqiqiy oila boshlig'i bo'la oladi.

Er-xotin munosabati tenglik hamjihatlik va o'zaro hurmat asosida qurilishi haqida to'xtalib, "Erkak kishi oila boshlig'idir, u oilaning barcha ehtiyojlarini qondirmog'i lozim, chunki bu uning birlamchi vazifasidir. Ayol esa erkakni yaxshi, munosib yo'ldoshi va bola tarbiyasi borasida eng yaxshi voris va yordamchisidir" deb yozadi Ibn Sino. Ibn Sino oilaviy munosabatlar [maromi oiladagi tinch totuvlik](#), mehr-muruvvat, oila g'ururi va sha'ni ko'p jihatdan ayollarga ham bog'liq ekanligi haqida ko'p yozgan. Jumladan, "Oila xo'jaligi" asarida ayollar axloqan eng maqbul, yuqori insoniy fazilatlarga ega bo'lmoqlari lozim, deb yozadi. Mazkur asarning "Ayollarning yaxshi fazilatlari haqida" nomli bo'limida ularning quyidagi [fazilatlari bayon qilinadi](#); ayol aqlan dono, uyatchan, iboli, iffatli bo'lib, ko'p gapirmasligi lozim; u eriga bo'ysunmog'i, uni sevmog'i, farzandlar tug'ib, [doimo halol](#), pok, to'g'ri so'z, kamtar bo'lishi kerak; injiq bo'lmasligi, o'z iffat va obro'sini to'kmasligi lozim; u hech qachon eriga nisbatan dimog'dorlik, viqor hissini ko'rsatmasligi, o'z ishlarini yaxshi, o'z vaqtida bajarib, oilaning moddiy boyliklarini tejamkorlik bilan ishlatmog'i lozim; o'z xulq-atvori bilan o'z erining qalbida hadiksirash hissiga o'rin qoldirmasligi kerak ("Ibn Sino va tadbiri manzil". Muta'fakkir olimning sog'liqni saqlashga doir risolalarida

jinsiy aloqalarning me'yorlari, unga qat'iy amal qilish, jinsiy aloqalarda o'zgarishning [sabablari](#), ularni yo'lga qo'yish tadbirlari haqida ham qimmatli ko'rsatmalar berilgan. Uning fikricha, er-xotin ularni yodda tutishi va unga amal qilishi oilaviy munosabatlar barqarorligiga ijobiy ta'sir etadi. Shuningdek, Ibn Sino "Kitob ush-shifo" asarida oila inqirozi va buzilishiga sabab bo'ladigan omillarni ham ko'rsatib o'tgan. Bularga:

1. Agarda er va xotinlikdan dunyoga farzand kelmagan bo'lsa.
2. Agarda xotin eriga hiyonat qilib, uning e'tiborini pasaytirs.
3. Xotin kishi tarbiasiz bo'lsa-yu, tarbiya olishni istamasa.
4. Er va xotin bir-birlariga yoqmaydigan xarakterli bo'lsa.

Ko'rinib [turibdiki](#), Ibn Sino asarlarida oila-nikoh va oilaviy turmushda er-xotin munosabatlarini ibratli misollar asosida yoritgan hamda ayollar mavqei undagi munosabatlarda muhim o'rin tutishini asoslab bergan.

Abu [Rayhon Beruniy](#) (973-1048) o'z ijtimoiy qarashlarini aks ettirgan yaxlit ijtimoiy ta'limot yaratmagan bo'lsada, lekin u ijtimoiy masalalar bo'yicha o'zining nuqtai nazarini ko'pgina qomusiy asarlarida izhor etishga yoki ular yuzasidan tanqidiy fikrlar aytishga harakat qilgan. Abu Rayhon Beruniyning muayyan qarashlari oilaviy turmush, oila va nikoh, oilaviy qadriyatlar va uning a'zolari o'rtasidagi munosabatlariga xosdir. Bunday ishoralarni Beruniy hikmatlarida ham uchratamiz. "Yaxshi xulq yaxshilik alomatidir". "Buzuq niyatli va yomon axloqli kishilar o'rta kirib olishi bilan ish to'g'ri bo'lmaydi". "Tenglik hukm so'rgan joyda sotqin, [aldamchi ehtirolar](#), g'am-g'ussa bo'lmaydi oilaviy munosabatlarda ana shunday hikmatlarga amal qilishimiz maqsadga muvofiqdir. Beruniy o'rta Osiyo, Qadimgi Yunon va Hind xalqlari hayotini yaxshi bilgani uchun ular amal qiladigan urf-odatlar, qadriyatlar va milliy madaniyatlarining o'ziga xos tomonlarini taqqoslab tahlil qiladi. Ushbu tahlillar oila-nikoh, oiladagi o'zaro munosabatlarga ham xosdir. Jumladan, u oilalarning "poligamiya" (erkak yoki ayol bir paytning o'zida bittadan ortik er yoki xotinga ega bo'lishiga yo'l qo'yiladigan nikoh shaklini bildiradi) turi haqida ham qimmatli ma'lumotlarni keltiradi. Masalan, Janubiy Hindiston madaniyatida tud erkaklari biologik nuqtai nazardan otalikni o'rnatish bilan qiziqmaganlar. Ularda bolaga otalik rasmini amalga oshirish chog'ida o'qli kamonni homilador ayolga tantanali suratda bergan erkak bolaning otasi hisoblangan. Agar keyinchalik boshqa bir erkak bolaga [otalik qilishni xohlab qolsa](#), bu rasm ayolning navbatdagi homiladorligida takrorlangan. Bu ma'lumotlar izlanuvchilarda ijtimoiy tarixiy taraqqiyot davomida oilaviy turmushning takomillashuvi, oila-nikoh munosabatlarining barqarorlashuvi va monogamiya oila turining kelib chiqishi tarixi haqida ilmiy tasavvurlar shakllanishiga yordam beradi. Beruniy qarashlarida oilaviy munosabatlar barqarorligining yetakchi omillari oqillik va mehnatsevarlikning ahamiyati haqida ham qimmatli fikrlar mavjud. "Muayyan vazifalarni bajarish zaruriyati inson faoliyatining bir umrga yashash qoidasidir. Insonning qadr-qimmati o'z vazifasini a'lo darajada bajarishidan, shuning uchun

ham insonning eng asosiy vazifasi va o'rne mehnat bilan belgilanadi. Zero, inson o'z hohishiga mehnat tufayli erishgan".

1983 yilda sovet xalqi o'rta asr Sharqining buyuk olimi Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy tavalludining 1200 yilligini keng nishonladi. Moskva va Toshkentda yubiley tantanalari, Urganchda al-Xorazmiyning jahon sivilizatsiyasi rivojida o'rniga bag'ishlangan xalqaro ilmiy anjuman bo'lib o'tdi. Al-Xorazmiy o'rta asrlarning atoqli olim-entsiklopedisti, Yaqin va O'rta Sharqda Uyg'onish davri madaniyatining tashabbuskori va asoschilaridan biri. Ogoh bo'lish hind va yunon fanlari yutuqlari oqimini yoritib, qadimgi ilmiy tafakkur yutuqlarini sintez qilish asosida fan tarixida yangi sahifalarni ochdi.

Al-Xorazmiy nomi algebra fanining boshlanishi va algoritmash matematikasining butun bir yo'nalishi bilan bog'liq. U nafaqat arab va umuman o'rta asrlar Yaqin va O'rta Sharqda matematika fanining asoschisi, balki astronomiya, geografiya va tarixga oid ilk arab tilidagi asarlarning ham yaratuvchisidir. U o'nlik sanoq sistemasini, algebraik tenglamalarning kontseptual apparatini, amaliy geometriyani, algebraik jadvallarni tuzishni joriy qilish bilan shug'ullangan. O'rta asr manbalariga ko'ra, al-Xorazmiy 15 nomdan ortiq asar va risolalarga ega. Bizga ma'lum bo'lgan al-Xorazmiyning barcha asarlari bu davrda arab-musulmon Sharqida ilm-fan va dinning xalqaro tili bo'lgan arab tilida yozilgan. Uning "Arifmetik traktati" arabcha asl nusxada saqlanmagan, 12-asrda Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilingan. Ushbu tarjimaning 14-asrda ko'chirilgan lotincha qo'lyozmasi Kembrij universiteti kutubxonasida saqlanadi. Qo'lyozmada risola "Al-Xorazmiy hind hisobi haqida" deb nomlanadi.

Eng mashhur asar mashhur "Algebraik traktat" asari edi. Ushbu risolaning 1342-yilda ko'chirilgan yagona arabcha qo'lyozmasi Oksford universitetining Bodleyan kutubxonasida saqlanadi. Qo'lyozmaga ko'ra, risola "Al-kitab al-muxtasar fi hisob al-jabr va-l-mukabala" ("To'liqlik hisobi (algebra) va qarama-qarshilik haqida qisqacha kitob") nomiga ega. 12-asrda lotin tiliga tarjima qilingan. Ispaniyada.

"Zij al-Xorazmiy" astronomik asar bo'lib, arabcha asl nusxada saqlanmagan, 12-asrda lotin tiliga tarjima qilingan, tarjimalarining qo'lyozmalari Oksford, Madrid va Fransiyada mavjud. Xorazmiyning "Kitob surati-l-ard" ("Yer surati kitobi") geografik asari Strasburg universiteti kutubxonasida (Fransiya) saqlanayotgan yagona arabcha qo'lyozmada ma'lum.

Bu mutafakkirlar, eng avvalo, ularning katta vakillari – Forobiydir. Beruniy va Ibn Sino dunyo haqidagi bilimimizning asosi va manbai hissiy bilimlar ekanligini ko'rsatdi; ularning bilish jarayonida tutgan o'rne shu olimlar tomonidan ochib berilgan. O'rta Osiyo mutafakkirlari, birinchi navbatda, Ibn Sino o'z davrining buyuk tabibi sifatida o'ziga xos ko'rish ta'limotini ishlab chiqdi. Ibn Sino ko'rish jarayonini izohlar ekan, ayni paytda bu masala bo'yicha Aflotun ta'limotining nomuvofiqligini ko'rsatadi, u ko'rish faqat ma'lum bir narsaning ko'zdan chiqishi va uning ko'rinadigan narsa bilan uchrashishi orqali paydo bo'ladi, deb ta'kidlaydi. O'rta Osiyoning birinchi ko'zga ko'ringan faylasufi Aristotel ta'limotining eng ko'zga ko'ringan tarafdori va Sharq peripatetik falsafasini tizimlashtiruvchi, "musulmon" Sharqi mamlakatlarida ushbu yo'nalishdagi falsafiy fikrni

yanada rivojlantirishning asosiy muammolarini belgilab bergan Abu Nasr al-Forobiy bo'ldi. Forobiy dunyoqarashining eng muhim xususiyati dunyoga panteistik qarashdir. Uning dunyoqarashidagi bir xil darajada muhim tendentsiya va o'sha davr ilg'or falsafiy tafakkurining o'ziga xos xususiyati ratsionalizmni bilish usuli sifatida nazariy asoslashga intilishdir.

Ibn Sino yozishmalari nafaqat buyuk mutafakkir dunyoqarashini o'rganish uchun qimmatli manba; Bu nafaqat uning falsafiy tizimining asosiy tamoyillarini shakllantirishdagi jadal faolligi, ilmiy qiziqishlari kengligi, e'tiqodlari chuqurligi va mantiqiy dalillarning kuchliligidan dalolat beradi, balki o'sha davr mafkuraviy hayotining murakkabligi va o'ta nomuvofiqligini, o'rta asrlarda turli xil diniy falsafiy va tabiatshunoslik maktablarining mavjudligini aks ettiruvchi ishonchli tarixiy hujjatdir. Amaliy falsafa, uning predmeti nima ekan-ligiga qarab bo'linadi, shaxs baxt-saodati-axloqqa, oila baxti-iqtisodga, davlat ravnaqi-siyosatga kiradi. Ibn Sino falsafasining eng muhim tomoni dunyoning abadiyligi va hech kim tomonidan yaratilmaganligi to'g'risidagi fikrdir. Uning bu nazariyasi dunyoni yaratilgan va oxiri bor, deb hisoblovchi musulmon dogmasiga qarama-qarshi edi. U, o'zgarish xususiyati bilan farq qiluvchi materiyani xudo yaratmagan, zaruriyat natijasida, xudodan emanatsiya natijasida paydo bo'lgan, deb hisoblaydi. Dunyo, xudo singari abadiydir, deydi u. Shunday qilib Ibn Sino o'sha davrning ikki dunyoqarashi materializm va idealizmni aks ettiruvchi moddiy va ideal substansiyani borliqning boshi, deb hisoblaydi.

Xulosa: Markaziy Osiyoning taraqqiyparvar mutafakkirlari - Forobiy, Beruniy, Ibn Sino va boshqalar inson bilish jarayonini tahlil qilishga katta qiziqish bildirganlar; ishonchli bilim olish usullarini izlash. Ularning asarlarida oilaviy msala, farzand tarbiyasi, yurt ravnaqi, insonning chinakam baxt-saodati, uning erkinligi va hunarmandchilikni anglashi ilm-fanning gullab-yashnashi, ya'ni tevarak-atrofni idrok etishdagi muvaffaqiyat bilan belgilanadi, degan g'oya ifodalangan.

REFERENCES:

1. Хайруллаев М.М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. - Тошкент: Ўзбекистон, 1971. - 310 б..
2. Forobiy. "Falsafiy savollar va ularga javoblar". O'zbekistonda ilg'or ijtimoiy-falsafiy fikr tarixiga oid materiallar (o'zbek tilida) Toshkent, 1959 yil, 5-bet. 63
3. . Ал-Форобий. Икки файласуф: илоҳий Афлотун ва Аристотел қарашларининг умумийлиги ҳақида. Фалсафий рисолаларга қаранг. Олма-Ота, 1970, с. 78
4. Хайруллаев М.М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. - Тошкент: Ўзбекистон, 1971. - 310 б.
5. Forobiy. "Savollar mohiyati. Tanlangan asarlar o'ylaydi. Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari", 172-173-betlar.
6. Ibn Sino. "Tibbiyot fanlari kanoni". 1-kitob, Toshkent-kent, 1958 yil, 1-bet.
7. Beruniy. "Mineralogiya". M., 1963. b. 8

8. O'zbekistonda ilg'or ijtimoiy-falsafiy fikr tarixiga oid materiallarga qarang. Toshkent, 1957. bet. 98.

9. Умарова, Р. Ш. (2019). Основы духовно-нравственного воспитания молодежи в трудах Абу Райхана Беруни. *Проблемы науки*, (4 (40)), 56-57.

10. Умарова, Р. (2015). Некоторые аспекты взаимоотношений природы, человека и общества во взглядах Абу Али Ибн Сино и Абу Райхан Беруни. *Theoretical & Applied Science*, (10), 127-129.

11. Умарова, Р. Ш. (2020). Натурфилософия Абу Райхана Бируни. *Вестник науки и образования*, (4-1 (82)), 35-37.

12. Umarova, R. S. (2019). Fundamentals of spiritual and moral education of youth in the works of Abu Rayhan Beruni. *Problems of science*, no. 4 (40).

13. Умарова, Р. Ш. (2019). Основы духовно-нравственного воспитания молодежи в трудах Абу Райхана Беруни. *Проблемы науки*, (4 (40)), 56-57.